
Zlatko Hadžidedić

PRAVDA KAO TRGOVINA, TRGOVINA KAO PRAVDA: NEPROGLAŠENA SVEOBUH VATNA DOKTRINA

Rezime

John Rawls bio je uvjeren da svaka politička doktrina koja pretendira na sveobuhvatnost neminovno završava u praktičnom totalitarizmu. Njegova teorija pravde, koja prikazuje pravdu kao proceduru proste kvantitativne razmjene, oslanja se na anglosaksonski koncept pravde, koji ideju povratka prvobitnoj, božanski (za)datoj univerzalnoj ravnoteži supstituira idejom uspostavljanja društvene ravnoteže putem recipročne kvantitativne interesne razmjene, odn. putem racionalno kalkulirane interesne trgovine (“koliko ti meni, toliko ja tebi”). Unutar liberalnog diskursa, prožetog anglosaksonskim obrascima i vrijednostima, pravda funkcionira kao trgovina, a trgovina je uzdignuta na nivo mehanizma kojim se uspostavlja konačna, metafizička ravnoteža, odn. pravda. U tom pogledu, Friedrich A. Hayek i njegova teorija o slobodnoj trgovini kao putu do pravde i Rawlsova teorija pravde kao trgovine predstavljaju dva aspekta iste sveobuhvatne teorije. I kao što je Hayekova teorija trgovine-kao-pravde dobila svoj krajnji izraz u obliku Svjetske trgovinske organizacije, Rawlsova teorija pravde-kao-trgovine našla je svoj krajnji izraz u obliku Organizacije Ujedinjenih nacija. U tom kontekstu, OUN je sredstvo analogno WTO-u, namijenjeno

globalnom distribuiranju jedne-te-iste pravde po principu recipročne interesne razmjene između pretpostavljenih kolektivnih autonomnih individua nazvanih “nacijama”, koje – kao i pretpostavljene fizičke autonomne individue – posjeduju pretpostavljenu sposobnost za autonomno, racionalno, interesno kalkuliranje po principima simetrije, reciprociteta i razmjene, dakle, za djelovanje koje, pretpostavlja se, vodi uspostavi pravde kao univerzalnog poretka. Liberalizam, uprkos svojim divergentnim pojavnim oblicima, predstavlja jedinstven diskurs, duboko utemeljen na *sveprožimajućim* pretpostavkama “slobodne trgovine” i “nacionalnog samoodređenja”, od kojih je u današnjem svijetu gotovo nemoguće pobjeći. Agresivno nametanje jedne od tih pretpostavki liberalizma, principa nacionalnog samoodređenja, proizvelo je katastrofu epskih razmjera na tlu Bosne i Hercegovine. Da li nametanje rawlsovskog koncepta *pravde kao trgovine* i hayekovskog koncepta *trgovine kao pravde* vodi takvom ishodu i na globalnom nivou?

JEDAN OD PRIMARNIH ciljeva koje je John Rawls postavio pred svoju teoriju pravde,¹ i koji je bivao konsekventno naglašavan u njegovim kasnijim djelima,² bilo je uzdržavanje od pretenzija ka stvaranju sveobuhvatne, univerzalne društvene teorije. Kao samozvani obnovitelj političkog liberalizma, svjestan činjenice da je duh klasičnog liberalizma bio redovito iznevjeravan u većini svojih praktično-političkih inkarnacija, završavajući često u različitim totalitarnim projektima, Rawls je bio duboko uvjeren da svaka doktrina koja pretendira na sveobuhvatnost zakonito proizvodi totalitarizirajuću ideologiju i na kraju neminovno završava u praktično-političkom totalitarizmu. Stoga je čak i pažljivi izbor naslova (*A Theory of Justice*) trebalo da sugerira da se radi tek o jednoj, nipošto jedinoj mogućoj, teoriji pravde. Teorija pravde zasnovana na prosto *kvantitativnoj* simetriji i recipročnosti “originalne pozicije” (što je označeno terminom “fairness” tj. “pravičnost”) trebalo je da prikaže pravdu kao *proceduru* kvantitativne *razmjene*, nipošto kao metafizičku kategoriju, a to je opet trebalo da garantira da u toj teoriji nije i ne može biti riječi o vanjski

¹ *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1971.

² *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press, 1993. *The Law of Peoples*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999.

nametnutoj, metafizičkoj doktrini koja bi težila da obuhvati i pod sebe podvede sve moguće oblike ljudskog postojanja.

Naravno, teško bi bilo osporiti legitimnost ovakvog pokušaja, kao što bi bilo teško tvrditi da sam pokušaj svodenja metafizičke kategorije pravde na nivo procedure i kvantitativne razmjene (pri čemu Rawlsova “originalna pozicija” podrazumijeva “pravičnost” u najprostijem vidu kvantitativne razmjene, po principu “ti meni, ja tebi”, odnosno “koliko ti meni, toliko ja tebi”) ne posjeduje određenu logiku, imajući u vidu namjeru da se izbjegne sveobuhvatnost i metafizičnost teorije. Ipak, teško je i previdjeti da ovakva koncepcija pravde, zasnovana na principu kvantitativne razmjene, ima svoje duboke korijene u specifičnoj *trgovačkoj kulturi* jedne vremenski i prostorno kondicionirane i fiksirane društvene grupacije, koju obično nazivamo građanskom klasom. Nije, opet, sporno ni što je Rawls, kao autor koji je pretendirao na obnovu političkog liberalizma, istovremeno morao sebe pozicionirati i kao obnovitelja teorije društvenog ugovora, a samim tim i kao svojevrsnog *liberalnog fundamentalistu*, koji se nastoji vratiti najizvornijim vrijednostima i principima građanske klase i njoj pripadajuće liberalne ideologije, a to je opet podrazumijevalo ne samo vraćanje teoriji društvenog ugovora, nego i svodjenje te teorije na njene vlastite fundamentalne principe.³ To podrazumijeva da u Rawlsovoj teoriji svi individualni i kolektivni interesi, kao i sve moralne, duhovne i društvene vrijednosti, bivaju radikalno smješteni unutar *jednog, specifičnog, razmjensko-kvantificirajućeg spoznajnog okvira*, gdje sve te vrijednosti, uključujući i pravdu, bivaju izražene mjerljivim, kvantitativnim kategorijama, i bivaju predmetom racionalne kalkulacije, zasnovane na mehaničkoj simetriji i recipročnosti (“koliko ti meni, toliko ja tebi”).⁴ Takva, mehanicistička koncepcija pravde nazvana je “pravičnošću”, i naizgled predstavlja radikalni odmak od bilo kakve koncepcije pravde kao metafizičke kategorije. Pa ipak, i ovakva koncepcija

³ Rawls je ovo svodjenje teorije društvenog ugovora na njene izvorne principe nazvao “originalnom pozicijom”, iako, zapravo, svaka teorija društvenog ugovora zaziva mit o “originalnoj poziciji” u kojoj je, u izvjesnoj mitskoj prošlosti, došlo do sklapanja originalnog ugovora, na bazi racionalno spoznatog interesa za udruživanjem u širu, *društvenu* zajednicu.

⁴ Dovoljno je pogledati neke od naslova Rawlsovih pojedinačnih eseja, da bi bilo jasnije u kojoj mjeri je njegova teorija zasnovana na mehanicističkom, kvantificirajućem rezoniranju: Justice as Fairness, Equal Liberty, Distributive Shares, Goodness as Rationality, The Good of Justice, Distributive Justice, Fairness to Goodness, Justice as Reciprocity, itd.

pravde, koja implicira postojanje *jednog* spoznajnog okvira unutar kojega sve vrijednosti i interesi mogu biti predmetom kvantifikacije i simetrično-recipročne razmjene, neminovno *podrazumijeva* (tj. nameće) upravo taj spoznajni okvir kao sveobuhvatan i univerzalno primjenljiv. Pojava “globalizacije” i nametanje globalnog kapitalizma kao univerzalnog, *totalizirajućeg* sistema vrijednosti,⁵ kao i samo postojanje World Trade Organization (kao praktičnog ekonomsko-političkog mehanizma kojim se nametanje tog “univerzalnog sistema vrijednosti” ostvaruje), svjedoče o tome da je i koncepcija svijeta kao polja kvantificirajuće, recipročne razmjene jednako sveobuhvatna po svojim implikacijama (kao i po svojim skrivenim pretenzijama), kao i tolike druge teorije sa aspiracijama ka totali(tari)zirajućoj sveobuhvatnosti.

Slika svijeta u kojem World Trade Organization regulira sve odnose među ljudima, i svoje vlastite principe trgovine nameće kao jedine moguće principe poretka i pravde, može djelovati kao hiperbolizirana metafora sa satiričkim pretenzijama, koja nema nikakve veze sa Rawlsovima namjerama niti sa krajnjim implikacijama njegove teorije. Međutim, takva slika nalazi svoju duboku ironičnu potvrdu u neospornoj činjenici da i sve postojeće međunarodne *pravosudne* institucije (poput Međunarodnog suda u Den Haagu) funkcioniraju na istovjetnim principima *interesne razmjene* kao i institucije globalne trgovine (što je najočitije u slučaju pravne institucije, poznate iz anglosaksonskog prava, zvane “deal”). To, naravno, svjedoči ne toliko o definitivnoj pobjedi Rawlsove teorije i njenog eventualnog nametanja kao jedinog, univerzalnog koncepta pravde, koliko o tome da je sama Rawlova teorija pravde zasnovana na *anglosaksonskom* konceptu pravde kao *pravičnosti* (“justice as fairness”)⁶, tj. na konceptu pravde kao *povratka na prvobitnu, mitsku*

⁵ Uz nametanje globalnog kapitalizma, naravno, ide i nametanje *liberalne* koncepcije slobode i demokracije kao *univerzalne i totalizirajuće*, čak – kao u slučaju Iraka – i putem oružanog “oslobađanja” nominalno “suverene” zemlje.

⁶ Zanimljivo je primijetiti da riječ *fairness* (pravičnost), koja etimološki potječe od pridjeva *fair* (pravičan), može biti interpretirana i kao da je izvedena iz morfološki istovjetne imenice *fair* (sajam, odn. mjesto/skup/događaj namijenjen međusobnoj robnoj razmjeni). Tako etimologija upućuje da je unutar engleskog jezika (a samim tim i unutar cjelokupne anglosaksonske kulture) pojam *pravičnog* (a prema Rawlsu, iz tog pojma moguće je ne samo izvesti pojam pravde nego je i pravdu moguće izjednačiti s pravičnošću) najdublje i najuže vezan za pojam *robne razmjene*, odnosno za pojam *trgovine*. Dakle, ukoliko se već, kao što tvrdi Rawls u sintagmi *justice as fairness*, za pravdu može reći da je suštinski *fair-based* (zasnovana na pravičnosti), jednako tako

*simetriju originalne pozicije,*⁷ pomoću *recipročne, kvantificirajuće razmjene*, odn. *racionalno kalkilirane trgovine* (“koliko ti meni, toliko ja tebi”),⁸ konceptu koji je praktično već nametnut *kao međunarodni*, dakle, *kao univerzalno važeći*.

A unutar liberalnog diskursa, dominantno prožetog anglosaksonskim kulturno-civilizacijskim vrijednostima, ne samo što pravda funkcionira kao trgovina: tu je trgovina uzdignuta na nivo mehanizma kojim se uspostavlja konačna, metafizička ravnoteža, odnosno pravda. U tom pogledu, Friedrich A. Hayek i njegova teorija o apsolutno slobodnoj trgovini kao univerzalnom načelu za uspostavljanje konačne, pravedne, metafizičke ravnoteže, i Rawlsova teorija pravde kao trgovine predstavljaju dva duboko srodna aspekta iste sveobuhvatne teorije, sa vješto prikrivenim, ali ipak vidljivim, metafizičkim pretenzijama. I baš kao što je Hayekova teorija slobodne-trgovine-kao-pravde dobila svoj krajnji praktično-institucionalni ishod u obliku World Trade Organization (kao slobodnotrgovinskog sredstva za dostizanje univerzalne, metafizičke pravde), Rawlsova teorija pravde-kao-trgovine – uzdignuta i apsolutizirana *kao*

---

moguće je reći da to također znači da je takva pravda – kao *fair-based* – zasnovana na trgovini sajamskog odn. razmjenskog tipa.

⁷ Prvobitna simetrija originalne pozicije jeste, naravno, mitska koncepcija i, kao takva, ona supstituira metafizički koncept pravde kao povratka prvobitnoj, božanski (za)datoj ravnoteži. U tom smislu, povratak prvobitnoj, mitskoj simetriji originalne pozicije (putem recipročne, kvantificirajuće razmjene odn. racionalno kalkilirane trgovine) predstavlja istovjetnu vrstu *povratka u mitsku poziciju*, kao i metafizički koncept pravde kao povratka prvobitnoj, mitskoj, božanski (za)datoj ravnoteži. Teško je reći da li u ovom pogledu Rawlsova teorija pravde, zapravo, bitno odstupa od različitih metafizičkih koncepcija pravde.

⁸ Koncept pravde u većini predmodernih, tradicionalnih društava, zasnovan na principu “glava za glavu”, iz kojega su u osnovi izvedeni i principi rimskog, odnosno kontinentalnog prava, također podrazumijeva izvjestan oblik razmjene (glava za glavu), kao sredstva pomoću kojeg se ponovo uspostavlja prvobitna simetrija, narušena činom nasilja. Ipak, iako je i ovakva razmjena zasnovana na recipročnosti i simetriji, te na svojevrstnom obliku *trampe* (glava za glavu), pa je čak i podložna kvantificiranju (u sistemima tzv. krvne osvete broj glava na jednoj strani mora biti izjednačen sa brojem glava na drugoj strani da bi ponovo bila uspostavljena prvobitna, mitska simetrija koja se po definiciji smatra *pravednom*, dakle zadovoljavajućom za sve strane), ona ipak ne poznaje koncept *trgovinske* razmjene zasnovane na *racionalnoj kalkulaciji interesa* (deal). U anglosaksonskoj koncepciji pravde, prvobitnu simetriju moguće je ponovo uspostaviti trgovinskom razmjenom *arbitrarno određenih*, dakle racionalno kalkiliranih, *interesnih* kategorija (npr. *deal* kojim se razmjenjuje priznanje krivice za smanjenje kazne, ili neka druga interesno definirana kategorija u zamjenu za bilo koju drugu interesno definiranu kategoriju).

sveobuhvatna, na kolektivnom i globalnom nivou, u obliku njegove teorije o “Pravu naroda” (što, posve znakovito, predstavlja i naslov njegovog posljednjeg, testamentarnog djela) – našla je svoj krajnji praktično-institucionalni ishod u obliku Organization of United Nations. U tom kontekstu, OUN služi kao sredstvo analogno WTO-u, namijenjeno globalnom distribuiranju te iste pravde po principu recipročne interesne razmjene između *kolektivnih autonomnih individua*, nazvanih “nacijama” ili “narodima”, koje – baš kao i pretpostavljene *fizičke autonomne individue* – posjeduju *pretpostavljenu* (odn. pripisanu) sposobnost *i sklonost* za autonomno, racionalno, interesno-kalkulirajuće rasuđivanje *i djelovanje*, također po principima simetrije, reciprociteta i razmjene, dakle, djelovanje za koje se pretpostavlja da u krajnjoj instanci vodi uspostavi *pravde* kao univerzalnog poretka.⁹

A to opet svjedoči o tome u kojoj mjeri je liberalizam, u svim svojim nai-zgled divergentnim pojavnim oblicima, duboko utemeljen na *sveprožimajućim* principima “slobodne trgovine” i “nacionalnog samoodređenja”, i u kojoj mjeri je u današnjem svijetu nemoguće pobjeći od takve *sveprožimajuće doktrine*. Jer, ne zaboravimo, ta doktrina *propisuje i simultano nameće* – kao univerzalno važeće i obavezne – nai-zgled toliko raznorodne, kolektivističke i individualističke, filozofsko-etičke, političko-pravne i ekonomske kategorije, kao što su

⁹ Kao što naglašava John Gray, “Od Benjamina Constanta i Johna Stuarda Milla do Johna Rawlsa, suverena nacija-država je velika, neispitana pretpostavka unutar liberalne misli. (...) Čak i tamo gdje liberalni mislioci nisu eksplicitno zastupali suverenu naciju-državu, ona se podrazumijeva u mnogo čemu od onoga za šta su se zalagali. Institucija nacije-države prešutno se podrazumijeva u liberalnim idejama državljanstva. Ona podupire pretpostavku o preklapajućem konsenzusu o liberalnim vrijednostima, i ona se podrazumijeva u okviru pojma društvene pravde kao idealni obrazac distribucije. (...) U protekla dva stoljeća liberalni projekat odvijao se u većini zemalja kroz poduhvat gradnje nacije. Liberali devetnaestog stoljeća koristili su se ovlastima moderne države da bi oslabili ili uništili lokalne zajednice i regionalne pripadnosti. Pri tome, pomogli su u stvaranju autonomne individue. (...) Biti autonomnom individuum nije, kao što su to Kant i njegovi kasniji učenici izgleda pretpostavljali, bezvremenska kvintesencija čovječanstva. (...) Autonomne individue su artefakti, omogućene vlašću moderne države. Autonomne individue dolaze na svijet kao proizvodi nacionalnih kultura stvorenih od strane modernih evropskih nacija-država. Moderne evropske države nisu naslijedile kohezivne nacionalne kulture. Koristeći svoja ovlaštenja i primjenjujući vojnu regrutaciju, oporezivanje i univerzalno školsko obrazovanje, one su ih konstruirale. Konstruirajući nacije, moderne države omogućile su autonomne individue poznate iz liberalne misli i prakse.” (John Gray, *Two Faces of Liberalism*, Cambridge: Polity Press, 2000, str. 123)

autonomna individua, lična i kolektivna sloboda, ljudska i nacionalna prava, međunarodni poredak i pravda, a sve to pomoću *sveprožimajućih, globalno prisutnih institucija* kao što su nacionalne države i slobodna trgovina između njih, te organizacije (poput OUN i WTO) za njihovu *uzajamnu promociju i potporu*. Da li se pri tome takva doktrina i sama deklarira sveobuhvatnom, ili ne, čini se manje značajnim od činjenice da se ona ipak uspjela nametnuti kao takva, i da kao takva na koncu – kao što tvrdi jedan od njenih najistaknutijih apologeta, Francis Fukuyama¹⁰ – *ipak* pretendira na uspostavu univerzalne, konačne, metafizičke ravnoteže (tj. konačnog pravednog poretka), kao finalnog razrješenja ljudske povijesti.

Dosljednost u nametanju jednog od tih sveprožimajućih liberalnih principa, principa nacionalnog samoodređenja, na tlu bivše Jugoslavije i, posebno, na tlu Bosne i Hercegovine, proizvela je katastrofu epskih razmjera. Da li na osnovu takvog iskustva imamo dovoljno razloga da se pribojavamo da bi slično, dosljedno nametanje rawlsovskog koncepta *pravde kao trgovine* i hayekovskog koncepta *trgovine kao pravde* moglo voditi sličnom ishodu? ■

Zlatko Hadžidedić

JUSTICE AS TRADE, TRADE AS JUSTICE: THE UNDECLARED ALL-ENCOMPASSING DOCTRINE

John Rawls was convinced that any political doctrine which purports to be all-encompassing must end in practical totalitarianism. His theory of justice which presents justice as a procedure of simple quantitative exchange, relies on the Anglo-Saxon concept of justice, which abandons the idea of return to the original, god-given universal balance and substitutes it with the idea of establishing a societal balance through reciprocal, quantitative, interest-based exchange, i.e. by means of a rationally calculated interest-based trade ('I give you as much as you give me'). Within the liberal discourse, absorbed by Anglo-Saxon patterns and values, justice functions as trade, and trade has

¹⁰ V. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, London: Penguin Books, 1992.

been elevated to the level of mechanism establishing the ultimate, metaphysical balance, i.e. justice. In that respect, Friedrich A. Hayek and his theory of free trade as the path towards justice, and Rawls's theory of justice as trade, are the two aspects of one and the same *all-encompassing* theory. And just as Hayek's theory of trade as justice has been validated in its ultimate expression in form of the World Trade Organisations, Rawls's theory of justice as trade found its ultimate expression in form of the United Nations. Within that context, the UN is a means analogous to WTO, indented for the global distribution of one and the same justice, based on the principle of reciprocal, interest-based exchange among the assumed collective and autonomous individuals called 'nations' which – just like the assumed physical autonomous individuals - posses the simplified ability for autonomous, rational, interest-based calculation on the basis of symmetry, reciprocity, and exchange, i.e. activity which is supposed to lead to the establishment of justice as the universal order. Despite all its divergent manifestations, liberalism is a unique discourse, deeply rooted in all-encompassing premises of 'free trade' and 'national self-determination' which one cannot escape from in the modern world. Aggressive imposition of one of those premises of liberalism, i.e. the principle of national self-determination, has led to a disaster of epic proportions in the territory of Bosnia and Herzegovina. Is such imposition of Rawls's concept of *justice as trade* and Hayek's concept of *trade as justice* leading to the same outcome globally?